

İSTANBUL'DAN PARİS'E GÖNDERİLEN İLK OSMANLI TALEBELERİNDEN EDHEM EFENDİ'NİN EĞİTİM HAYATI

The Educational Life of Edhem Efendi: One of The First Ottoman Students Sending From İstanbul to Paris

Dr. Salih Erol

ORCID: 0000-0002-3274-0770/Milli Eğitim Bakanlığı

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 27 Nisan 2019

Düzeltilme tarihi: 20 Mayıs 2019

Kabul tarihi: 27 Mayıs 2019

Anahtar Kelimeler:

Edhem Efendi, Talebe, Tahsil, Paris,
Modernleşme.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 27 April 2018

Received in revised form 20 May 2019

Accepted 27 May 2019

Keywords: Edhem Efendi, Student, Education,
Paris, Modernization.

ÖZ

Bu makalede İstanbul'dan Paris'e ilk kez öğrenim amacıyla gönderilen talebe kafilesinin bir üyesi olan Edhem Efendi'nin eğitim hayatı incelenmiştir. Öncelikle, bu kafileyi gönderen Mehmed Hüsrev Paşa kısaca tanıtılmıştır. Ardından, talebelerin Paris'e gönderilmeden önceki kısa hayat hikâyelerine yer verilmiştir. Giriş mahiyetindeki bu bilgilerin ardından esas konumuz olan Edhem Efendi'nin öğrencilik sürecine odaklanılmıştır. Başta Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere yerli ve yabancı kaynaklara dayanılarak hazırlanan bu makalede güdülen esas amaç, Osmanlı modernleşmesinin eğitim alanındaki başlangıç aşamalarından birisine spesifik bir örnek üzerinden ışık tutmaktır.

ABSTRACT

In this article it is researched the educational life of Edhem Efendi. He is a young member of a small group which sent from İstanbul to Paris for education. Firstly, we introduced an Ottoman Pasha, Mehmed Hüsrev Pasha, briefly. Because sending these students owing to him. After that, we gave place short life stories of students before they sent to Paris. Following introductory informations, it was focused on our main topic, the process education of Edhem Efendi. Our study, which based on The Ottoman document, domestic and foreign sources, we aims to enlightened one of the beginning procces in The Ottoman educational modernization.

Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: drsaliherol@gmail.com.

GİRİŞ

Edhem Efendi'nin Koruyucusu Hüsrev Paşa'nın Hayatına Özet Bir Bakış

Edhem Paşa'nın eğitim hayatına geçmeden önce, onu koruması altına alıp, konağında bir evlat gibi büyüten, yetiştiren Mehmed Hüsrev Paşa'dan biraz bahsetmek gerekir. Aslen Abhazya taraflarından olup, küçük yaşlarda İstanbul'a köle olarak getirilmiş olan Hüsrev Paşa, Osmanlı Devleti'nde bir tür saray okulu işlevini gören Enderun'da yetişmiş ve devlet hizmetlerinde yükselme imkânını bulmuştur (İnalçık, 1979:35; Aynı yazar, 1997:609).

XVIII. yüzyılın ortalarından başlayarak XIX. yüzyılın ortalarına dek sürmüş olan bir asırlık yaşamı boyunca Hüsrev Paşa (1756? – 1855) Osmanlı Devleti'nin en önemli devlet adamlarından biridir. Özellikle II. Mahmud'un padişahlığında "reform çağı" olarak adlandırabileceğimiz 1826-1839 yılları arasındaki dönemde, "Koca" Hüsrev Paşa'nın devletin içindeki nüfuzu zirveye çıkmıştır. Padişah üzerinde büyük bir etkiye sahip olan Hüsrev Paşa, bu etkisini, padişahın 1 Temmuz 1839 tarihindeki ölümünden sonra da sürdürmek istemiş; sadaret mührünü zorla alarak, yeni ve genç Padişah Abdülmecid'in ilk sadrazamı olmuştur. Dönemin kaynaklarında Hüsrev Paşa'nın sadrazamlığa adeta kendi kendisini ataması gerçeği üzerinde genel bir görüş birliği vardır. Tarih-i Ata'nın yazarı bu olayı şöyle dile getirmektedir:

"Mühr-i hümayunu selefi Rauf Paşa'dan misl-i nâ-mesbuk bir muamele-i garîbe-i nâ-şenide ihtiyar ve ibraz ile bizzat istirdâda cesaret ve haris u câh ve ikbâl olduğunu bütün âleme irâeye mübâderet etti" (Ata, Tarihsiz: 119)

Temmuz 1839'dan Haziran 1840'a kadar yaklaşık bir yıl süren bu sadaret döneminde Hüsrev Paşa devlet yönetiminde en üst mertebeye ulaşmasına rağmen, sadareten azledildikten sonra bir daha eski gücüne kavuşamamıştır. Tanzimat Döneminin açtığı yeni reform sürecinde iktidarı ellerine almaya başlayan genç kuşak reformcu bürokrasiye – ki bunların başında Mustafa Reşid Paşa gelmektedir- yenik düşmüştür. Tanzimat'ın ilk yıllarında, önce rüşvet aldığı iddiasıyla yargılanıp başkent İstanbul'dan uzaklaştırılan Hüsrev Paşa, Tekirdağ'da bir yıl sürgün hayatı yaşadı. Sürgün hayatından sonra İstanbul'a dönmesine izin verilse de, bir süre resmî görevlere getirilmedi. 1845 yılında Meclis-i Vükelâ'ya tayin edilmesine ve ertesi yıl da seraskerliğe getirilmesine rağmen, hiçbir zaman devlet kademesinde eski nüfuzunu kazanamadı (Seyitdanlıoğlu, 1999: 119). İlerleyen yaşı ve devlet tecrübesi nedeniyle "Paşa Baba", "Koca Hüsrev Paşa", "Şeyhül Vüzerâ" gibi unvanlarla anılan Hüsrev Paşa, 3 Mart 1855 tarihinde yaklaşık bir asır süren bir hayatın ardından vefat etti (*Takvim-i Vekâyi*, 518: 1; *Ceride-i Havâdis*, 726: 1).

Onun evlatlık olarak alıp büyüttüğü, yetiştirdiği, devlet dairelerine yerleştirdiği kölelerinden onlarca paşalık, vezirlik gibi yüksek rütbelerle seraskerlik, nazırlık ve hatta sadrazamlık gibi önemli mevkilere getirildiler. Örneğin, Hüsrev Paşa'nın kölelerinden biri olan Gürcü Reşid Mehmed Paşa, 1829'da sadrazamlığa kadar yükselmiştir (Süreyya, 1996: 1381). Hüsrev Paşa, saray üzerindeki nüfuzunu daha da arttırmak gayesiyle bu köle paşalarından bazılarının hanım sultanlarla evlenmelerini bile sağlamıştır. Konuyla ilgili iki örnek şöyle verilebilir: Hüsrev Paşa'nın yetiştirmelerinden olup, 1834 yılında II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sultanla evlenen, seraskerlik, kaptanıderyalık gibi çok önemli görevlere getirilen Halil Mehmed Rifat Paşa ile 1836 yılında II. Mahmud'un diğer bir kızı olan Mihrümah Sultanla evlendirilen Said Mehmed Paşa "*Damad-ı Hazret-i Şehriyari*" unvanını almışlardır (Sakaoğlu, 2008: 402-405).

Üstlendiği kritik görevlerle II. Mahmud'un askeri ve idari reformlarının önünü açan Koca Hüsrev Paşa, Tanzimat döneminin hukuki reformlarının arkasında kalmış; yeni döneme ayak uyduramamıştır. Tanzimatçı bakış açısının ekseninde geliştirilen modern tarih yazıcılığımızda Hüsrev Paşa, askerî reformlardaki önemli rolüne rağmen, modernleşme karşıtı eski düzen yanlısı bir devlet adamı olarak nitelendirilmektedir.

Nitekim kimi araştırmacılar, II. Mahmud'dan bahsederken, onun açık-seçik bir reform programına ve yeterli yenilikçi kadrolara sahip olmadığını; askeri reformları yürütecek olan Hüsrev Paşa'nın bile gizli bir tutucu olduğunu belirtmektedir (Ortaylı, 2004: 41).

Hüsrev Paşa Konağı'nda Eğitim-Öğretim ve Edhem Efendi

Hüsrev Paşa'nın hayatını ve onunla ilişkili olayları ayrıntılarıyla işlemek bu araştırma konusunun dışındadır. Burada özel olarak Hüsrev Paşa'nın kalabalık ve geniş konağında yetişen – ve aynı zamanda çalışmanın asıl konusu olan- Edhem'in konakta nasıl yetiştirildiği; ya da nasıl bir eğitim gördüğü ile ilgilenilecektir.

Kölelikten yetişme biri olarak Hüsrev Paşa'nın, kendi kölelerini hangi amaçlarla, nasıl yetiştirdiğine ilişkin- aslında birçok bakımdan ilginç ve önemli- bir soru henüz tam anlamıyla cevaplandırılmamış; ayrıntılı olarak akademik bir araştırmaya tabi tutulmamıştır.

Hüsrev Paşa Konağından yetişen Edhem'in, çocukluk dönemini incelemekle bu konaktaki eğitim hayatı konusunun bir ölçüde aydınlatılmasına katkıda bulunabileceğine inanılmaktadır.

Kendi öz evlâdı bulunmayan Hüsrev Paşa, devletin üst kademelerinde daima tutunmanın bir aracı olarak köle evlâd tedârikine başladı. Osmanlıda adam yetiştirmede bir mekân olarak hâne-konak ve bir usul olarak himâye sisteminin önemine dikkat çeken tarihçi A. Haluk Dursun'un şu tespitleri ile bu sistemin amacı şöyle açıklanabilir:

“Hânesinde adam yetiştirip himâye edenlerin en belirgin özelliği daha önce himâye görmüş olmalarıdır. Çoğunlukla siyâsette iddia ve ihtirâs sahibi olan, gizli veya açık iktidar üzerine oynayan bu zevâtta aynı zamanda öğrenme-öğretme azmi kuvvetle hissedilir. ... Bu kişiler, bir taraftan adam yetiştirmenin lezzetini tatmak, öbür taraftan da yetiştirdikleri adamlarla klik hareketi oluşturarak bir nevi kadro harekâtı meydana getirmek yoluyla iktidardaki hâkimiyetlerini arttırmak düşüncesindedirler” (Dursun, 1995: 74).

Konağına aldığı çoğu çocuk yaştaki köle-evlatlarını okutarak, onları yetenekleri doğrultusunda eğiterek devletin idari ve askerî makamlarına yerleştirmeye hazırlayan Hüsrev Paşa, Osmanlı'da köle yetiştirme geleneğinin son büyük temsilcisi olarak kabul edilir (Findley, 1996: 80). Onu gulam sisteminin son büyük temsilcisi olarak nitelendiren araştırmacılar da çıkmıştır (İnalçık, 1999: 45).

XIX. yüzyılın başlarından itibaren başlayan Hüsrev Paşa'nın köle/evlatlık edinme faaliyeti onun devlet kademesinde rütbesinin artması ve özellikle reformcu padişah II. Mahmud'un gözde adamı olmasına paralel olarak arttı. Edhem Paşa'nın henüz küçük bir çocuk iken Hüsrev Paşa konağına getirildiği 1820'li yılların başlarında oldukça genişleyen konak, içerisinde farklı yaş gruplarından onlarca evlatlığı barındırıyordu.

Edhem'in tam olarak ne zaman ve ne şekilde Hüsrev Paşa Konağı'na alındığı hakkında kesin bir malumat bulunamamıştır. Sakız İsyanı'nı bastıran Osmanlı askerleri tarafından alıkonulduktan sonra bir şekilde İstanbul'a getirilip orada Hüsrev Paşa tarafından alınmış olabilir. Ya da 1823 – 1824 yıllarında Paşa'nın kaptanıderyalık göreviyle donanma ile birlikte Ege Adaları'nı dolaştığı sıralarda alınmış olma ihtimali de bulunmaktadır. Sonuçta, akla gelebilecek en yakın iki olasılıktan hangisi doğru olursa olsun kesin olan bir şey var ki, o da Hüsrev Paşa Konağı'nda eğitim-öğretime başladığıdır.

Konağa getirilen köleler –Sicil belgesinde tahminî 1232/1818 doğumlu Edhem Paşa örneğinde olduğu gibi- çok küçük yaşta iseler, bunlar Hüsrev Paşa'nın eşleri ya da cariyelerinden biri tarafından sahiplenilir ve anne-evlat ilişkisi çerçevesinde büyütülürdü (DH.SAİDd. 2:218). Hüsrev Paşa'nın küçük eşi Huriye Hanım tarafından *“evlâd gibi sevilerek büyütülen”* Edhem, ilk eğitimini konak içinde almaya başladı (Çelik, 2005: 421-422; İnal, 1957: 600). Burada konağın sahibi olan Paşa, konağa alınan çocuklar için hem efendi hem de bir bakıma baba rolünde iken; paşanın eşleri de bu kimsesiz küçük çocuklar için birer anne konumundadırlar.

Hüsrev Paşa'yı tanıyan ve onun konağındaki yaşam tarzına bizzat şahid olan Mehmed Memduh Paşa, *“Esvât-ı Südü”* adlı eserinde Hüsrev Paşa'nın konağındaki eğitimin mahiyeti ve paşanın eğitimciliği üzerine şunları söylemektedir:

“Dâiresini bir mekteb-i irfân haline koyduğundan kölelerinin tahsil-i ilim ve marifet etmelerine fevk al gâye himmet göstermiştir. Kendisinin evlâdı olmadığından kölelerini evlâdı addederek terbiye ve tefeyyüzlerine peder-âne ve müşfik-âne delâlet eylemiştir” (Memduh, 1328: 8).

Hüsrev Paşa'nın, müstakbel devlet ricâli olarak yetiştirmek istediği kölelerine eğitim-öğretim vermek maksadıyla çok sayıda hususi hoca görevlendirdiğini dönemin vakanüvisi Ahmed Lütfi Efendi başta olmak üzere birçok kaynak işaret etmektedir.

Hüsrev Paşa'nın konağındaki çocuklara ve gençlere verilen eğitim, Paşa'nın kısa vadede elde etmek istediği resmi kadrolara adam yerleştirmek gibi pragmatik hedefler dolayısıyla, teorik ve akademik boyutlarda değil de daha çok pratik ve teknik konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Hüsrev Paşa, belirli bir yaşa, fiziksel ve zihinsel olgunluğa erişen kölelerini özellikle askeri alana sevk etmekte idi. Böylece onları Osmanlı ordusunun veya donanmasının müstakbel paşaları olarak yetiştiriyordu.

Özellikle 1826 yılından itibaren, yani Yeniçeri Ocağının kaldırılması (Vaka-yı Hayriye) ve ardından Asâkîr-i Mansûre'nin kurulması ile birlikte Hüsrev Paşa'nın devlet içerisindeki nüfuzu iyice arttı. Paşa, adam yetiştirme işine daha sıkı bir biçimde sarıldı. Yeni baştan kurulan ordu teşkilatının içerisinde daha çok yetişmiş kölelerinin olması onun başlıca hedefleri arasında idi.

Askerî reformların hız kazanmaya başladığı böyle bir dönemde Hüsrev Paşa'nın kölelerinden olan Edhem, yaş bakımından henüz küçük olduğundan orduya alınamazdı. Hüsrev Paşa tarafından onlarca köle-evladının içerisinde seçilerek özel bir tahsil hayatı için yurt dışına gönderilmesine bakılırsa, onun aynı zamanda çok zeki olduğu; yıpratıcı bir meslek olan askerliğe pek de uygun olmadığı anlaşılmaktadır.

Dikkat çekici bir husus olarak belirtilmelidir ki Hüsrev Paşa, kölelerinin yeteneklerini ve bir bakıma zekâ yapılarını dikkate alarak ona göre bir tür meslekî yönlendirme yapmaktadır. Askerî sanatlardan ziyade kalem-kitâbet işlerine yatkın olanların daha fazla öğretim almalarını sağlamakta iken; askeri alana yatkın, fiziksel bakımdan daha güçlü olanları, okuma faaliyetleri ile çok fazla uğraştırmadan, bir an önce orduya kaydırmaktadır.

Fakat her iki yönlendirme durumunda da esas gâye dönemin vakanüvisi Mehmed Esad Efendi'nin deyimiyle *“teveccühât-ı şâh-âneyi”*; padişahın teveccühünü kazanmaktır (Esad,2000: 778). Padişahın teveccühünü kazanmanın en etkili yolu da yetiştirdiği adamların çeşitli merâsimler vesilesi ile padişaha takdim edilmesi idi. Kendi kölelerinden oluşturduğu, modern usullerle ve yeni kıyafetlerle eğittiği birliklere padişahın önünde yaptırdığı gösterişli resmi geçitlerle dikkat çeken Hüsrev Paşa, 1827 yılında serasker rütbesi ile ordunun başına tayin edilmiştir (Çelik, 2005: 257).

Köle evlatlarına verdiği eğitim-öğretimle ve bu çocukların/gençlerin kazanmış oldukları hünerlerle dikkat çeken Hüsrev Paşa'nın konumuzla doğrudan ilgili sayılabilecek bir girişimi de şöyledir: Yetiştirdiği çocuklar içerisinde en zeki olanlardan seçtiği küçük bir grubu Aynalıkavak Kasrı'nda Padişah II. Mahmud'un huzuruna çıkarmıştır. İşte bu grubun içerisinde henüz on/ on bir yaşlarında bir çocuk olan Edhem de bulunmaktadır. Paşanın konağında hususi hocalar marifetiyle yetiştirilen bu çocuklar, öğrenme sonucunda elde ettikleri becerileri padişah huzurunda sergilemiş ve padişahın takdir görmüşlerdir.

Edhem Paşa'nın hayatını konu edinen biyografi kaynaklarının çoğunda Hüsrev Paşa'nın çocuklarını padişahın huzuruna çıkarması olayına yer verilmiştir (Pakalın, 1942: 404; Gövsa: 125; İnal, 1957: 602). Yalnız, bu kaynaklardan biri olan Pakalın'ın eserinde *“O tarihte Kaptan Paşa olan Hüsrev Paşa”* cümlesiyle bir bilgi yanlışlığı yapılmıştır. Doğrusu, 1827'den sonra gerçekleşen bu olay sırasında Hüsrev Paşa, kaptanıderya değil; serasker olarak görev yapmaktadır. Kesin tarihi tam olarak bilinmese de 1820'lerin sonlarında, padişahın huzurunda gerçekleşen bu özel takdim olayında Hüsrev Paşa'nın amacı sadece padişahın takdirini kazanmak değildir. Yetiştirdiği zeki çocuklarının gelmiş oldukları seviyeyi padişaha göstermenin ötesinde onların daha ileri düzeydeki eğitimleri için Avrupa'ya gönderilmelerini sağlamaktır. Zira bilinmektedir ki; bu takdimin hemen sonrasında Serasker Hüsrev

Paşa, çocuklarının husûsî suretle Avrupa'ya gönderilmesi için padişahın iznini istemiş ve gereken izni de almıştır.

Mühendishane örneği hariç, çağdaş eğitim kurumlarının henüz açılmadığı bir dönemde, 1826 öncesi İstanbul'unda, akademik ve teknik anlamda üst düzey bir eğitim alma olanağı oldukça sınırlıydı. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin özellikle askeri teknik bakımından Avrupa ve Rusya'nın hayli gerisinde bulunduğu hemen herkesin farkında olduğu bir gerçektir. Böyle bir durumda Osmanlı padişahının ve Hüsrev Paşa gibi bazı devlet adamlarının kafasında Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi fikrinin belirmesi kaçınılmazdı.

Özellikle Mora'daki Rum ayaklanması sırasında Osmanlı'nın yardımına gelen Mısır kuvvetlerinin Avrupa orduları tarzındaki modern dizilişi, içlerinde Avrupa'da eğitim görmüş yerli subayların bulunması ve ayrıca komuta kademelerinde Avrupalı subayların varlığı gibi hususlar Hüsrev Paşa'nın dikkatini çekmiş ve bu vesileyle Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın reformlarından etkilenmesine yol açmıştı.

Mısır valisinin bir dizi reformlar yoluyla göstermiş olduğu etkileyici çağdaşlaşma hamlesi bizzat padişah II. Mahmud'un da dikkatini çekmiştir ve hatta kimi kaynaklara göre Padişah, Mehmed Ali Paşa örneğinden etkilenerek Avrupa'ya öğrenci göndermiştir (Kuran, 1990: 107-111; Zürcher, 2000: 70).

Hayatı boyunca en büyük rakiplerinden olan Mehmed Ali Paşa ile iktidar kavgası yapmış olan Hüsrev Paşa, 1826'dan sonra bu kez rakibi ile özellikle askeri modernleşme sahasında rekabet etmeye kalkışmıştır. Mehmed Ali Paşa'nın reformlarının bir dereceye kadar taklidi niteliğinde başlayan ve ancak zamanla kapsamlı bir biçimde gelişen Osmanlı askeri- eğitim reformlarının en dikkat çekici yönlerinden birisi ise yurt dışına öğrenci gönderilmesi olayıdır.

Öğrenim Amacıyla Fransa'ya Talebelerin Gönderilmesinde Karşılaşılan Bazı Güçlükler

XVIII. yüzyıldan başlayarak, Avrupa'nın askerî ve teknik alanlarındaki üstünlüğünü kabul eden reformcu Osmanlı padişahları, modern tekniklerin ancak iki şekilde memlekete getirilebileceğini düşünmüşlerdir. Bunlardan ilki yabancı uzmanların, hocaların İstanbul'a getirilmesidir. Osmanlı Devleti daha 1730'larda, I. Mahmud Devrinde bu tür girişimlerde bulunmuştur. Ancak bu girişimden bir asır sonrasına, 1830 başlarına gelindiğinde Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi gibi Batılılaşma tarihimizde üzerinde önemle durulması gereken bir başka projeye girişilmiştir.

II. Mahmud Avrupa'daki teknik okullara öğrenci gönderme konusuna oldukça önem vermekte idi. Daha 1830 yılı başlarında bu konuda bir girişimde bulunduğunu Vakanüvis Lutfi Efendi'nin tarihinden öğreniyoruz. "*İrsâl-i şâkirdân be-cânib-i Avrupa*" başlıklı konuda padişahın Müslüman aile çocuklarından yüz elli kişinin Avrupa mekteplerine gönderilmesi için irade çıkardığı, ancak bu teşebbüsün halkın gözüne pek çirkin görüldüğü, hatta padişaha birçok yenilik hareketinde destek vermiş olan dönemin vakanüvisi Esad Efendi'nin bile açıkça karşı çıktığı belirtilmiştir (Lutfi, 1999: 444).

Hıristiyan Avrupa'ya devlet eliyle kalabalık gruplar halinde öğrenci gönderilmesinin doğurabileceği olası büyük tepkilerden çekinen II. Mahmud geri adım atmış ancak yine de ilk etapta pek dikkat çekmeyecek surette daha küçük gruplar halinde öğrenci göndermeyi tercih etmiştir. Bu tercih doğrultusundaki ilk girişimi ise Hüsrev Paşa gibi bir devlet adamının sorumluluğunda Avrupa'ya öğrenci gönderilmesini sağlamak olmuştur.

Padişahın Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi konusunda izin alan Serasker Hüsrev Paşa, 1830 yılı boyunca bu gönderilme işleminin nereye ve nasıl yapılacağına ilişkin ayrıntıları belirlemekle uğraştı. Hüsrev Paşa ilk olarak konağındaki kölelerin arasından gönderilecek olan talebeleri seçti ve yukarıda da izah edildiği üzere bunları padişaha takdim etti. Hüsrev Paşa'nın kölelerinden en zeki olanları arasından seçtiği ve yaşları on-on iki civarındaki dört çocuğun isimleri şöyledir: Abdüllatif, Ahmed, Hüseyin ve Edhem. Paris'e İstanbul'dan gönderilen bu ilk öğrenci kafilesini gösteren ve bir örneğine eklerde yer verdiğimiz toplu fotoğraf yıllar sonra, 10 Nisan 1914'te, İkdâm Gazetesi'nde yayımlanmıştır (İkdâm, 6154: 1)

Sayıları hayli kalabalık olan köle-çocuklarının arasından Avrupa'ya tahsil için gönderilecek olan birkaç kişiyi seçmek gibi görece daha kolay bir işlemi gerçekleştirdikten sonra Hüsrev Paşa'yı asıl bu konuda daha da zorlayacak olan işler beklemekte idi. Bir kere bu talebeler nereye, nasıl ve kimlerin vasıtasıyla gönderileceklerdi? Onlara gidecekleri ülkede iyi eğitim olanakları, uygun bir barınma yerinin temini gibi sorunların çözülmesi gerekiyordu.

Bir başka zorluk ya da belirsizlik de Osmanlı'nın siyasi ve sosyal ortamının ve devletlerarası konjonktürün böyle bir projeye müsaade edip etmeyeceği konusu idi. Osmanlı'nın felaketine ve Mora'daki Rumların Osmanlı'dan ayrılmasına yol açan 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı daha yeni bitmişti. Ancak savaşın yol açtığı yıkımların izlerinin silinmesi biraz zaman alacaktı. Böylesine hassas bir dönemde Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ise hemen mümkün görünmüyordu.

Bütün bu zorluklara rağmen Avrupa'ya öğrenci göndermek kararından vazgeçmeyen Hüsrev Paşa, uygun fırsatları kollamaya devam etti. 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşmasından bir süre sonra Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın temsilcileri İstanbul'a gelerek Osmanlı ile yeni Yunan Krallığının kesin sınırlarının çizilmesi konusunda Osmanlı delegelerinin de dahil olduğu bir komisyon kurarak çalışmaya başladılar. Sınırlar konusundaki pürüzlerin ortadan kaldırılması için çalışan komisyon 1830 yılı boyunca İstanbul'da faaliyetlerini devam ettirdi. Söz konusu bu komisyonun çalışmalarını yakından takip eden Hüsrev Paşa, Avrupa'ya göndereceği çocuklara refakat edecek olan kişiyi komisyon üyeleri arasından seçti. Çocukların Fransa'ya gönderilmesine karar veren Paşa'nın bulduğu refakatçi ise, meşhur Fransız seyyah ve şarkiyatçı Pierre Amédée Jaubert (1779-1847) idi. Jaubert, Osmanlı memleketini kültürel coğrafi boyutlarıyla yakından tanımakta ve -Semavi Eyice'ye göre- ajanlık yönü de bulunmaktadır (Eyice, 1956: 831-834; aynı yazar, 2001: 576-578).

Kendi döneminde Avrupa'nın en saygın şarkiyatçılarından başında gelen Jaubert, Doğu dillerini öğrenmiş; 1798'de ilk olarak Mısır'da ve daha sonraki yıllarda ise birkaç kez Osmanlı memleketinde ve İran'da bulunmuş bir bilim adamı ve diplomattır. Yayımladığı çevirilerle birçok Doğu klasiğinin Batı'da tanınmasını sağlamıştır. Ayrıca XIX. asrın hemen başlarında Osmanlı ve İran topraklarında gerçekleştirdiği seyahatini kaleme alarak (*Voyage en Arménie et en Perse*) adıyla bir eser olarak yayımlamıştır. Bunun dışında Türk dilini Fransızlara öğretmek amacıyla eserler hazırlamakla Türkçeye ne denli hâkim olduğunu ortaya koymuştur.

Nitekim 1831 yılında İstanbul'a gelen Amerikalı yazar De Kay, bu konuda şöyle yazmaktadır: "*Türkçe üzerine en iyi gramer kitabı, yıllarca Fransız elçiliğinde başarılı bir dragoman olarak çalışan ve şimdi Paris Üniversitesinde Doğu Edebiyatı profesörü olan Jaubert'indir*" (De Kay, 2009: 110).

Fransız kralı X. Charles tarafından Osmanlı-Yunan sınırının belirlenmesi için hazırlanacak olan uluslararası sınır protokolüne ilişkin yapılacak olan görüşmelerde bulunmak üzere görevlendirilen Jaubert hakkında hem Vakanüvis Lutfi Efendi tarihinde hem de Osmanlı belgelerinde bilgiler mevcuttur. Lutfi Tarihindeki yazıldığı şekli ile "*Jobert*"den "*O aralık Fransa sefiri tercümanı; Fransa memuru*" şeklinde bahsedilmektedir (Lutfi, 1999: 457-474).

İçinde Edhem'in de bulunduğu ve yukarıda isimleri zikredilen ilk Osmanlı talebelerinin Fransa'ya gönderiliş tarihlerinin tam tespiti ve aynı zamanda onları Fransa'ya götürecek olan Jaubert'in İstanbul'daki konumu hakkında ipucu verebilecek Osmanlı arşiv belgesi de mevcuttur. Buna göre dönemin Fransız büyükelçisi Guillemont, Jaubert'in öneminden bahsederek, onun da kendisi ile birlikte padişahın huzuruna çıkmasını istemiştir (HAT,1188: 46803). Ancak Bâb-ı Âli'den Fransız elçiliğine gönderilen cevapta padişahı ziyareti esnasında elçi ile beraber kalabalık bir heyetin bulunmasının mevcut usule muhalif olacağı gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Elçi ilk başlarda hiç olmazsa Jaubert'in huzura kabul edilmesinde ısrar etmiştir. Bu ısrarının nedeni olarak da Jaubert'in o sıralarda Paris'e dönecek olmasını göstermiştir. Osmanlı devleti bu özel ricayı kabul etmeye meyilli iken, Elçi bu kez tercümanını göndererek ricasından vazgeçmiştir. Gerekçe olarak da Osmanlı Devleti'nin teşrifat kurallarının çiğnenmesini istemediğini, Jaubert'in dahi İstanbul'dan ayrılmak üzere bulunduğunu, yol hazırlıkları ile meşgul olduğunu belirtmiştir. Fransız elçisinden gelen bu yazıya not düşen sadrazam,

Jaubert'in bu son görevi süresince Osmanlı Devleti'ne hayırhahlık suretinde görüldüğünü, şahsen oldukça nazik-edepli ve kendi devleti nezdinde de muteber bir adam olduğunu vurgulayarak, padişahın huzuruna çıkma konusundaki ricasının baştan kabul edilmemesinin ve daha sonra elçinin bu isteğinden vazgeçmesinin onu üzmüş olabileceğini belirterek hiç olmazsa taltif edilmesini istemiştir. Hazineden üç-dört bin kuruş, kıymetli bir adet şal ve yahud bir kutu satın alınarak – Saraydan verilmiş gibi gösterilerek- hediye edilmesi için izin istenmiştir. Bu istek padişah tarafından kabul edilmiş ve böylece Osmanlı öğrencilerini Avrupa'ya götürecekt olan adamın gönlü alınmaya çalışılmıştır.

Osmanlı arşiv vesikalarına dayanarak Jaubert'in İstanbul'daki son günleri hakkında bu detayları vermemizin nedeni Paris'e gönderilecek olan Osmanlı talebelerinin nasıl bir şahsa emanet edildiği hakkında fikir edinmektir.

1830 yılının sonlarına doğru Fransa'ya dönüş hazırlıkları yapmaya başlayan Mösyö Jaubert, İstanbul'daki son günlerinde bir yandan tarihî şehri bir bilim adamı gözüyle inceleyip notlar alıyor; diğer yandan memleketindeki dostlarına gönderdiği mektuplar aracılığı ile Paris'e götüreceği Osmanlı talebeleri için hazırlık okulu ve kalacak yer temin etmeye çalışıyordu.

Nitekim Fransa'ya gidişinden kısa bir süre sonra İstanbul'daki gözlemleri hakkında bilimsel bir tebliğ sunmuştur. Bu tebliğinde Serasker Hüsrev Paşa'dan ve Osmanlı'da eğitimin durumundan da bahsetmiştir. Jaubert'in 4 Kasım 1831 tarihinde l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres'e sunduğu bu tebliğ, daha sonra yayımlanmıştır. İstanbul'un Bizans'tan Osmanlı'ya tarihi yapılarından Osmanlı dönemindeki sosyal yapısına kadar birçok alanda gözlemler içermektedir (Jaubert: 1835, 137-151).

Osmanlı talebelerinin Fransa'ya gidişi sırasında burada nasıl bir siyasi ve sosyo-ekonomik atmosferin hâkim olduğunu özetlemekte yarar vardır. Bilindiği üzere 1830 yılında önce Fransa'da sonra Avrupa'nın birçok ülkesinde ihtilal hareketleri çıkmış ve Fransa'da X. Charles'ın devrilmesi ile Louis-Phillipe 9 Ağustos 1830'da resmen kral olmuştur. Bu taht değişikliğinin sonrasında görevine devam izni alan Fransız büyükelçisi Guillemont, yeni kralının itimadnâmesini sunmak üzere Padişah II. Mahmud'un huzuruna bir kez daha çıkmıştır (Almanach, 1837: 1; Armaoğlu, 1997: 117).

İstanbul'daki diplomatik misyonunu ve ardından ilmi incelemelerini tamamlayan Jaubert, yanında götüreceği dört talebe için gerekli olan yatılı okul işini de halettikten sonra 14 Aralık 1830 tarihinde Marsilya'ya hareket eden yelkenli bir gemi ile İstanbul'dan ayrıldı (Şişman, 2004: 5; Eldem, 2006: 50).

Talebelerin yurtdışına gönderilmesi ile ilgili kesin tarih konusuna özellikle değinmemizin bir nedeni de bu konuda birçok kaynakta tarihlendirme yanlışlarının birbirini takip eder tarzda sıralanmış olmasıdır. Yukarıda kaynak olarak kullandığımız İkdâm Gazetesi başta olmak üzere birçok kaynak yurt dışına öğrenci gönderilmesinin tarihi olarak 1827 yılını vermişlerdir ki bu erken tarih doğru değildir. "1827'de kuvvetli muhalefete rağmen Sultan, Paris'e dört öğrenci göndermek gibi devrimci bir adım attı" diyen Bernard Lewis de tarih konusunda aynı hatayı tekrarlamıştır. (Lewis, 2000: 84; Kuran, 1986: 993; Zürcher, 2000: 70).

Osmanlı Tarihinde ilk kez İstanbul'dan Paris'e –resmi bir kanalla olmasa da- 1830 yılının son günlerinde öğrenci gönderilmiş oldu. Sadece dört kişilik bu talebe grubunun Fransa'nın başkenti Paris'e varmaları ve orada okula yerleştirilip, tahsil hayatına başlamaları 1831 yılı ilkbaharının başlarını buldu. Paris'teki öğrencilik yıllarında Edhem Paşa'nın arkadaşlarından biri olan A. Debidour, Osmanlı öğrencilerinin Paris'e 1831 yılı başlarında getirildiğini teyit etmektedir. Edhem'in çağdaşlarından Fransız Gustave Vapereau da aynı bilgiyi teyit etmektedir (Debidour: 15; Vapereau, 611). Talebelerin -daha doğru bir ifade ile Hüsrev Paşa kölelerinin- bütün masrafları Hüsrev Paşa tarafından karşılanacak ve eğitimleri ile ilgili bütün hususlara Jaubert nezaret edecekti. Hamiyet Sezer, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler hakkındaki bir tebliğinde Fransa'ya gönderilen ilk dört öğrencinin öğrenim masraflarının devlet tarafından karşılandığını belirtmekle yanlış bir bilgi vermektedir. Yine söz konusu tebliğde bu talebelerin Avrupa'ya ilk olarak 1830'larda gönderildiği şeklinde tarihsel bir kesinlikten yoksun ifade kullanılması da ayrı bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır (Sezer, 2001: 689).

Edhem'in Paris'teki İlk Durağı: Institution Barbet'da Hazırlık Eğitimi (1831-1835)

1830 yılının son günlerinde yelkenli bir gemi ile İstanbul'dan ayrılan Jaubert ve refakatindeki dört Osmanlı talebesi, yaklaşık kırk günlük bir deniz yolculuğunun ardından Fransa'nın Akdeniz'deki liman kenti olan Marsilya'ya ulaştılar. Buradan da Paris'e getirilen talebeler, özel bir hazırlık okulunun sahibi ve aynı zamanda öğretmeni olan Jean François Barbet'a teslim edildiler.

Osmanlı talebelerini Fransa'ya getiren ve Barbet Okuluna teslim eden Jaubert'in, bundan sonra özellikle öğrencilerin harcamaları gibi ekonomik konularda Hüsrev Paşa'nın ve Osmanlı Devleti'nin aracı temsilcisi sıfatı dolayısıyla konu ile ilgisini devam ettirdiğini, konu ile ilgili Osmanlı arşiv belgelerinden biliyoruz (C.MF, 51: 2521; HAT, 661: 32273-A). Böylece Hüsrev Paşa'nın özel girişimleri sonucunda 1831 yılının başlarından itibaren Avrupa'ya ulaşan bu ilk Osmanlı talebelerinin eğitim-öğretim hayatı «Institution Barbet» adıyla bilinen ve bu çalışmada daha çok «Barbet Okulu» olarak adlandırılacak özel bir hazırlık okulunda yatılı olarak başlamıştır.

İlk Osmanlı talebelerini kabul ettiğinde henüz altı yaşında (kuruluş tarihi 1825) genç bir eğitim kuruluşu olan Barbet'in okulu, kısa süre zarfında hızlı bir gelişim göstermiş ve Fransa'daki yüksek okullara öğrenci hazırlayan prestijli bir kurum haline gelmişti. Kurumsal anlamda 1860'ların ortalarına kadar popülaritesini devam ettiren bu okuldan oldukça memnun kalan Edhem, kendisinin Barbet'taki öğrenciliğinden yaklaşık otuz yıl sonra, 1860'ta, bu kez Ticaret Nazırı Edhem Paşa olarak, oğlu Osman Hamdi'yi Barbet okuluna emanet edecektir (Eldem, 2010: 84-87).

İlk kez Osmanlı'dan gelmiş olan Müslüman öğrencileri okulunda okutacak olan Barbet, Fransa ve Osmanlı açısından önem arz eden bu eğitim ve medeniyet projesine çok önem verdi. Nitekim Barbet, 1840 yılında yayımlanmış olduğu bir broşürde Osmanlı talebelerinin Fransa'da öğrenim görmelerinin özellikle Fransız Devletinin Osmanlı üzerindeki çıkarlarının devamı açısından ne kadar önemli olduğunu şu sözlerle dile getirmektedir:

“Paris'te eğitilen genç Türkler belki bir gün Bâbüâli'nin kurullarında yerlerini aldıklarında, eğitimlerinin ilk dönemlerini hatırlayacak ve dolayısıyla düşüncelerinde Fransa'nın lehinde bir hava oluşacaktır” (Barbet, 1840: 2).

Türk Modernleşme Tarihi'nde bir ilk olarak Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi olayı, Barbet gibi eğitimciler için aynı zamanda eğitim-öğretim kanalıyla açılan yeni bir pazar anlamına gelmekteydi. Bu ilk öğrencilerin başarılı olması; Osmanlı memleketinden bundan böyle başka öğrencilerin de gönderilmesinin önünü açacak ve serbest piyasa mantığı ile özel bir eğitim veren Barbet Okulunun öğrenci sayısını arttıracaktır. Kendi okuluna yönelik olarak Osmanlı padişahının ve devlet adamlarının (Özellikle Hüsrev Paşa ve Paris'te iki kez sefirlik yapan Mustafa Reşid Paşa'nın) teveccühünü kazanmaya çalışan Barbet'in bu amacına bir ölçüde ulaştığını söylemek mümkündür. Hüsrev Paşa, hem yeni öğrenciler, hem de taltif edici mektuplar göndermekle memnuniyetini göstermiştir. Dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa ise 1840 yılında Sultan Abdülmecit'ten Barbet'a, yaptığı hizmetlerden dolayı, bir iftihar nişanı verilmesini sağlamıştır.

Barbet, kendisine Hüsrev Paşa'dan, Mustafa Reşid Paşa'dan gönderilen mektuplara ve Sultanın verdiği iftihar nişanının kopyasına bir önceki dipnotta zikrettiğimiz broşüründe yer vermiştir (Barbet, 1840: 3-7). İftihar Nişanının verilmesinden kısa bir süre sonra, 15 Ocak 1841 tarihinde bu kez dördüncü rütbeden bir Mecidi Nişanı da Barbet'a verilmiştir. Ayrıca Hüsrev Paşa'nın Fransa'ya gönderdiği ilk öğrencilere ilaveten Barbet'in okuluna Reşid, Hafız Eyüp, Ali ve İbrahim adlarında yeni öğrenciler gönderilmiştir (HAT, 1422: 58137; C.MF., 51: 2521).

Öte yandan Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderilmesi olayının bütün sorumluluğunu üstlenen Serasker Hüsrev Paşa'nın Fransa'da, Barbet'in okulunda, öğrenim gören “evlatlarına” yazmış olduğu mektupların üzerinde durmak gerekir. Bu mektuplar, yaşlı Serasker Hüsrev Paşa'nın çağdaş eğitime ve tekniğe karşı ilgisini; gönderdiği talebelerin eğitimle elde edecekleri muhtemel sonuçlara karşı duyduğu heyecanı gözler önüne sermektedir. İlk olarak 4 Şubat 1832 tarihinde, ilk öğrencilerin gidişinden yaklaşık bir yıl sonra, gönderdiği mektupta çocuklara sıkı çalışmalarını; aksi halde, memlekete hiçbir şey

öğrenmeden döndükleri takdirde bunun hem kendisi hem de onlar için utanç verici olacağını belirtmiştir. Mektubun Fransız basınından alınmış ve İngilizceye çevrilmiş olan bir nüshası, 1830'lardan itibaren Osmanlı Toplumunu ile ciddi olarak ilgilenen Amerikan misyoner Board teşkilatının bülteninde yer almıştır.

Çocuklarının Barbet Okulunda geçen bir yıllık eğitimin ardından artık Fransızca öğrendiklerini düşünen Hüsrev Paşa, bu mektubu Fransızca yazdırmıştır. Söz konusu mektubun gönderiliş zamanı ile ilgili olarak Edhem Eldem'in bir makalesinde verilen tarih yanlışlıkla "4 Şubat 1831" olarak yazılmıştır. Bunu 4 Şubat 1832 olarak düzeltmek gerekmektedir. Zira 1831 yılı başlarında çocuklar, henüz Fransa'ya yeni varmışlardır. Dolayısıyla Fransızca bir mektubu okuyacak düzeyde değillerdir (Eldem, 2006: 51). Hüsrev Paşa, bu ilk mektuptan yaklaşık dört ay sonra, 15 Haziran 1832 tarihinde (Hicri 16 Muharrem 1248 tarihli) Edhem, Abdülatif, Ahmed, Hüseyin ve Mehmed Reşid adına gönderdiği bir başka mektup, Barbet Okulunun hocalarından biri (M. Lapierre) tarafından Fransız basınına dağıtıldı. Bu mektup ayrıca The Missionary Herald'da yayınlandı.

Hüsrev Paşa, bu mektubunda öğrencilerine şunları yazmaktadır:

"Evlatlarım, zannedersem benden haber almaktan ve tavsiyelerime kulak vermekten memnun olursunuz. Fransa'da eğitim görmeniz için sizleri gözlerimin önünde yetiştirdiğim bütün gençlerin arasından seçtiğimde, Müslüman gençliğinin eğitiminin bütün umutlarını sizlere emanet etmiş oldum. Devlet büyüklerimiz size bakarak benim örneğimi takip edip etmeyeceklerine ve çocuklarının geleceğini Avrupa'nın ilmine emanet edip etmeyeceklerine karar vereceklerdir. Sizler, birer model olacaksınız. Bu zor; ama şerefli bir görevdir. Sizler, Avrupa'nın teknik ve sanatının bir parçası olmaya karar vermiş olan bir milletin evlatlarıdır. Onlara (Avrupa'ya) milletimizin ne kadar zeki, yetenekli olduğunu göstererek hakkımızdaki ön yargılarını kırmalısınız" (The Missionary Herald, 1833: 347).

Hüsrev Paşa'nın yurtdışına öğrenci göndermekteki beklentilerini, Avrupa'nın gelişimine bakışını ve Osmanlı modernleşmesi hakkındaki görüşlerini ihtiva ettiği için alıntı yaptığımız bu mektup, Avrupa ve hatta Amerika'da yayımlanmış ilginç bir vesika olarak dikkat çekmiştir.

Göndermiş olduğu talebelerin başarılı bir biçimde Fransız eğitim sistemine adapte olduğuna ikna olan Hüsrev Paşa, Institution Barbet'in sahibi Barbet'a gönderdiği 26 Kasım 1832 tarihli teşekkür mektubunda ise, Fransız eğitimciye üstlendiği sorumluluktan dolayı şükranlarını sunmuş; bir kez daha Osmanlıların ilim ve irfandan nasiplerini almaktan aciz bir millet olduklarını iddia edenleri yalancı çıkarmanın ne denli şerefli bir görev olduğunu hatırlatmıştır (Eldem, 2006: 52).

Asıl amacı yüksek okullara giriş imtihanlarına öğrenci hazırlamak olan Barbet, Fransa'nın dışından gelen öğrencilere önce Fransız dilini esaslı bir biçimde öğretmek ve ardından da bu yabancı (étranger) öğrencileri yerli öğrenciler gibi yukarıda sözünü ettiğimiz imtihanlara hazırlamakla görevliydi. Dolayısıyla hem okulun eğitimci kadrosu ve hem de yabancı öğrenciler için normalin en az iki katı çalışmak gerekliydi. Edhem ve arkadaşları bu okulda yaklaşık dört yıl süren, disiplinli bir eğitimin sonucu olarak Fransız dilini ve kültürünü edindikten sonra yetenekleri doğrultusunda muhtelif mesleki yüksek okullara yönlendirildiler. Bu ilk Osmanlı öğrencilerinin tümünün Paris'in gözde yüksek öğrenim kurumlarına kabul edilmeleri Barbet'in vermiş olduğu hazırlık eğitiminin başarıya ulaştığının bir kanıtıdır.

Institution Barbet, yetiştirdiği talebelerin çoğunun daha sonraki yıllarda önemli mevkilere görevlere geldikleri, yaptıkları işlerle şöhret kazandıkları bir okul olarak tarihteki yerini almıştır. O talebelerden biri olan Edhem, Osmanlı'da sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Edhem'in sınıf arkadaşı olan Ahmet, Barbet Okulundan sonra girdiği Denizcilik Okulu'ndan başarılı bir bahriye subayı olarak çıkmış ve Fransa ile Meksika -ve dolayısıyla İspanya- arasında yaşanan Saint Jean d'Ullua Savaşı'nda gösterdiği kahramanlıkla 1838'de Fransız Kralından Commandeur Nişanı'nı alan ilk Türk subayı olmuştur (Ubicini: 140). Onun bu dikkat çekici başarısı üzerine Osmanlı Devleti de yüzbaşı rütbesindeki Ahmet Ağa'ya iftihar nişanını vermiştir (İ. DH, 73: 3634).

Ancak bütün bunların içerisinde, bir dönem Barbet Okulu'nda okuyanlar arasında hiç şüphesiz ki en büyük şöhret Louis Pasteur'dur. Bu ismi zikretmemizin nedeni, kimi kaynaklarda Edhem Efendi'yle aralarında sınıf arkadaşlığı olduğu şeklindeki savlardır. Kuduz aşısını bulmakla dünya çapında şöhret kazanan Pasteur (1822-1895), Edhem'den birkaç yıl sonra, 1838'de Barbet Okulu'na girmiştir (Radot, 1900: 14). Burada aldığı kısa süreli eğitimin ardından Saint Louis Lisesi'ne girmiştir. Hatta mezun olduktan sonraki öğrenimi sırasında da Barbet Okulu'nda bir tür belletmen öğretmenlik de yapmıştır.

Edhem'in Barbet'teki öğrencilik dönemine çok yakın bir zamanda, ondan birkaç yıl sonra, Pasteur'un da bu okula kaydolması, bazı Türkçe kaynaklarda Edhem'le Pasteur'un sınıf arkadaşları oldukları şeklinde değerlendirilmiş; hatta bunun etrafında aralarında başarı konusunda rekabet yaşandığı şeklinde bir takım dayanaksız hikâyeler de uydurulmuştur (Es, 2009: 328; Avşaroğlu, 2001: 31-33; Karahan, 2010: 19). Hatta bu kaynaklarda Pasteur ve Edhem arasındaki rekabet sanki madencilik okulunda yaşanmış gibi gösterilmiştir ki, bu tamamen dayanaksız rivayetlerdir. Zira Pasteur, Paris Maden Okulunda hiç okumamıştır.

Barbet Okulunun meşhur mezunlarının son halkalarından biri olan Osman Hamdi Bey ise dikkat çekici bir ressam, arkeolog ve müzeci kimlikleriyle modernleşme tarihimizde iz bırakanlardandır. Konumuzun esas kahramanı olan Edhem Efendi'nin büyük oğlu olan Osman Hamdi'nin bizzat babası tarafından yıllar sonra (1860 yılında) Barbet'a kaydedilmesi bu okuldan ne kadar memnun olduğunun da kanıtıdır.

Sonuç olarak, İstanbul'dan Paris'e eğitime gönderilen dört Osmanlı öğrencisinden biri olan Edhem Efendi, 1831 yılının başlarından 1835 yılının yazına kadar Barbet Okulunda yatılı olarak okudu. Bu süre zarfında önce dil öğrenimi; ardından yüksek öğrenime geçmek için gerekli olan temel dersleri (Fen, Matematik, Geometri, Resim...gibi) aldı. Bu temel derslerin olgunluk sınavlarından (baccalauréat= bakalorya) yüksek dereceler alarak mezun oldu. Bu başarı, onun Paris'teki gözde bir yüksek okula girişini sağlayan en önemli etkidir. Barbet'tan mezun olan diğer üç arkadaş doğrudan askerî okullara kayıt yaparken, bir tek Edhem Efendi, sivil bir okul tercihi yaptı.

Edhem Efendi'nin Paris'teki İkinci Durağı: Madencilik Okulu (1835-1838)

Sanayi Devrimi'nin Avrupa'da giderek yaygınlaştığı ve madenlerin, özellikle de kömürün, enerji kaynağı olarak sanayide kullanılmaya başlandığı 1830'ların Avrupa'sında madencilik, maden mühendisleri yetiştirmek gibi hususlar önem kazanıyordu. Bu alanda giderek yükselen taleple birlikte madencilik artan önemini doğal bir sonucu olarak, madencilik okulları Avrupa'nın gözde eğitim kuruluşları haline gelmeye başladı. XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'da en gözde meslek grupları arasında ilk sıralarda yer alan maden/jeoloji mühendislerini yetiştiren kurumların başında ise Paris'teki Madencilik Okulu (Ecole des Mines) gelmekte idi.

Genç bir Osmanlı talebesi olan Edhem Efendi'nin 26 Ekim 1835'te kayıt yaptırdığı Maden Okulu, 1783 yılında Paris'te kurulmuş bir yükseköğretim kurumudur. Bu okul günümüzde de "l'École Nationale Supérieure des Mines" adıyla bilimsel araştırma ve öğretim faaliyetlerini sürdürmektedir.

Fransızca'yı lâyıkı ile öğrenmiş; pozitif bilimlerde de sağlam bir temel edinmiş olan Edhem Efendi, Maden Okulu'nda dikkat çekici başarılar kazanarak, okulun en iyi öğrencilerinden birisi oldu. Edhem okulun "dâhili (interne)" öğrencilerinden farklı olarak "hârici (externe)" statüsünde eğitime devam ederek 12 Haziran 1836'da ikinci sınıfa, 26 Mayıs 1837'de ise son sınıf olan üçüncü sınıfa kabul edilmiştir.

Edhem Efendi'nin Barbet Okulunu bitirip de Maden Okulu'na başladığı yıllarda, 1834-1835 yıllarında, Osmanlı Devleti'nde, bu kez devletin resmi bir teşebbüsü olarak, Avrupa'ya – ilk sırada Fransa üzere- çok sayıda öğrenci gönderildi. Askeri teknik yüksek okullarda ileride öğretmen olmak ve nitelikli subaylar olarak orduda görevlendirilmek amacıyla, doğrudan devletin maddi desteği ile Paris, Viyana ve Londra'ya gönderilen bu gençler, bizzat Padişah II. Mahmud'un emri ile gönderildiler. Konuyla ilgili bazı kaynaklarda II. Mahmud Dönemi boyunca (1831-1839 arası) Avrupa'ya gönderilen talebe sayısı seksen beş olarak verilmiştir. Bunların otuz yedisi Fransa'ya gönderilmiştir

(Şişman, 1999: 965; Koçer, 1991: 39). Yine aynı dönemde (1834 yılı sonlarına doğru), Paris'e elçi olarak atanan Mustafa Reşid Bey de beraberinde Paris'te eğitim görmek üzere bazı gençler getirmişti ki; bunların en dikkat çekenlerinden Ahmet Vefik Efendi, Saint Louis Lisesine kaydettirildi (Pakalın, 1942: 47; Akün, 1989: 144).

Paris'e Osmanlı Devleti tarafından gönderilmekte olan bu yeni öğrencilere özellikle Fransızca'nı geliştirmek konusunda yardımcı olmak; burada dördüncü yılını yaşayan tecrübeli Edhem Efendi'ye kalıyordu. Onun, geleceğin büyük devlet adamları olan Mustafa Reşid Paşa, Ahmet Vefik Paşa ile tanışıklığı Paris'teki bu yıllara dayanmaktadır. Öyle ki, Tanzimat Döneminde Edhem Efendi'nin devlet kademesinde yükselmesi, paşalık rütbesine yükselmesinde dönemin mimarı olan Mustafa Reşid Paşa'nın rolü büyüktür.

Avrupa'ya yeni gelen Osmanlı öğrencilerinin tamamının -Gayrimüslim Osmanlı çocukları da dahil- masraflarının bizzat devlet tarafından ödenmesi; öğrenci gönderme hususunda ilk teşebbüsün sahibi olan ve yıllardır öğrencilerin masraflarını kendi cebinden karşılayan Hüsrev Paşa'yı harekete geçirdi. Edhem Efendi'nin Maden Okulu'nda bulunduğu sıralarda Hüsrev Paşa, Paris'te yüksek öğrenim görmekte olan üç talebesinin (ki bunlar Edhem, Ahmed ve Abdülatif'tir) masraflarının bundan böyle devlet hazinesinden karşılanmasını talep etti. 23 Mayıs 1838 (Hicri 28 Safer 1254) tarihli belgede Paşa'nın söz konusu bu talebi şöyle özetlenmiştir:

“Reis-i Meclis-i Ahkâm-ı Adliye devletlu Hüsrev Paşa Hazretleri'nin mukademma tahsil-i fünûn etmek üzere Paris'e irsal etmiş oldukları bendegândan ikisi kesb-i malumât ile bu defa mümaileyhüma Dersaadet'e celb olunarak diğer üç nefer gereği gibi tahsil-i hüner etmeleri için biraz vakit daha ol tarafta tevkif kılınmış olduğu beyaniyle bunların saye-i şevket-vaye-i hazret-i şahanede yedi sekiz seneden beri masarifât-ı vakıaları müşarünileyh hazretleri tarafından rüyet olunmakta ise de, eltaf-ı seniyye-i hazret-i mülükane iktizasınca zikir olunan üç nefere şehri verilmekte olan 1400 frangın bundan böyle taraf-ı eşref-i cenâb-ı şehinşâhîden ihsan buyrulması...”(HAT, 694: 33474).

Eski mali ve idari gücünden uzaklaşmaya başlayan Hüsrev Paşa, göndermiş olduğu talebelerin mağdur olmaması ve tam anlamıyla devlet güvencesine kavuşturulmasını istiyordu. Yukarıda kısmen verilen bu belgede Paşa, eğitimlerinin ardından yurda dönmüş olan talebelerine de devlet kademesinde görev verilmesini talep etmektedir. Sonuçta, bu talep kabul edilmiş ve Maden Okulu'nun son sınıf öğrencisi Edhem Efendi ile diğer okullarda okuyan talebeler mağdur edilmemiştir. 1838 yılının Nisan ayından itibaren talebelerin bütün eğitim masrafları hazineден karşılanmıştır. Edhem Efendi'ye bundan böyle devlet hazinesinden aylık beş yüz frank civarında harçlık gönderilmiştir. Nitekim Edhem Efendi'nin sicil dosyasındaki belgede de bu gerçek: *“ba'dehu masârifi taraf-ı devletten verilerek...”* ifadesi ile belirtilmiştir(DH.SAİDd., 2: 218).

1835 Yılında başlayan ve üç yıl süren bir eğitimin ardından Edhem Efendi, 12 Temmuz 1838'de Paris Maden Okulu'ndan maden mühendisi olarak mezun oldu. Edhem Efendi'nin mezuniyet tarihi Adnan Şişman'ın eserinde yanlış bir biçimde İstanbul'a dönüş tarihi olarak, 1839 şeklinde, verilmiştir. Yazarın Edhem hakkında verdiği daha önemli bilgi yanlışlıkları ise *“yaptığı vazifeler ve eriştiği mertebeler”* başlığı altında yazılıdır. Bu bölümde Edhem'le hiçbir ilgisi olmayan; birkaç tıbbi eserin müellifi ve mütercimi olarak Edhem Efendi gösterilmiştir (Şişman, 2004: 113). Oysa ki, söz konusu bu eserlerin müellif ve mütercimi Edhem Pertev Efendi, aynı yüzyılda yaşamış başka bir kişidir (Kâhya: 250).

Edhem Efendi'nin Maden Okulundan mezuniyetine dair ilk olarak, II. Meşrutiyet Devri süreli yayınlarından Musavver Dairetül Maarif'te yer alan kısmen doğru; kısmen de yanlış bilgiler içeren bir anekdot, daha sonraları başta Mahmut Kemal İnal olmak üzere birçok kaynakta da tekrarlanmıştır. Konumuzla ilgili olan ve içerdiği detaylar bakımından kıymet atfettiğimiz bu anekdot yukarıda belirttiğimiz ilk kaynakta şu ifadelerle yer almıştır:

“Fransa'da sınıfının birincisi olarak ikmâl-i tahsile muvaffak olmuştur. Rivâyet edildiğine göre o tarihlerde İmparator III. Napolyon tarafından sınıf birincileri şerefine

huzur-i imparatoride bir ziyafet itası mutad olduğundan müşarünileyh şerefine de bir ziyafet keşîde kılınır. İmparator hitâm-ı taâmde ale'l-usûl birkaç kelime-i taltife serdeder. Edhem Paşa kıyam ederek gayet güzel bir nutuk iradı ile mukâbelede bulunur. Sonuna doğru Fransızca'da bir hata eder. Fakat sözünü bitirmeden bu hatasını hatırlar. Hitâmında kendisinin bir ecnebi olduğunu ve Fransızca lisân-ı mader-zadı olmadığı cihetle ettiği hatanın affını kemâl-i nezâketle imparatorundan temenni ve istirham eyler. İmparator pek mahzûz olarak -ben bunu bir ecnebi değil; bir Fransız için dahi affederim-demıştır” (Maarif: 858).

Bu rivayetin kaynağının belirtilmemiş olması nasıl önemli bir eksiklik ise; adı geçen dönemin Fransız imparatorunun isminin yanlışlıkla III. Napolyon olarak yazılması da büyük bir hatadır. Oysa Fransa'nın tarihine bakıldığında görülecektir ki; Fransa'da 1830 ihtilaline kadar X. Charles krallıkta idi. İhtilalin sonucunda ise I. Louis Philippe (Duc d'Orlean) kral olmuştur ve onun krallığı da 1848 yılına kadar sürmüştür. 1848 yılında cumhurbaşkanlığına seçilen Louis Napolyon'un kendisini (III. Napolyon) adıyla imparator ilan ettirmesi ise ancak 1852 yılındadır (Almanach, 1837: 1; Armaoğlu: 117). Dolayısıyla yukarıdaki anekdotta Maden Okulu'nun 1838 yılındaki mezuniyet törenine katılmakla bahsi geçen kişi III. Napolyon değil; olsa olsa Louis Philippe'dir.

Edhem Efendi'nin yukarıdaki kaynaklarda hikâyeleştirildiği gibi bir başarısının olup olmadığı konusunda belgelere müracaat edildiğinde ise görülmektedir ki; her ne kadar birinciliğine dair açık bir bilgi bulunmasa da yüksek notlarla dikkat çekici bir başarı yakaladığı söylenebilir. Gerek okulun arşiv kayıtları gerekse de sınıf arkadaşı Mösyö Daubréé'nin okulun bülteninde yazdıklarından çıkarılan sonuç Edhem'in yüksek başarısını teyit etmektedir.

O, Paris Maden Okulunun en başarılı öğrencileri arasına ismini yazdırmış bir Osmanlı talebesi olarak yerini almıştır. Çağdaş eğitim tarihimizde özel bir öneme sahip olan XIX. yüzyılda, Batılı bir yüksek öğrenim kurumunu lâıyık ile tamamlamış olan Edhem Efendi, modernleşme sürecindeki Osmanlı'da Avrupa'nın ilgili yükseköğrenim kurumundan diplomalı ilk maden/jeoloji mühendisidir.

Avrupa'da bu türden sivil okullarda teknik alanlarda ihtisas yapmış olan Osmanlı öğrencilerine -Edhem Efendi'nin mezuniyetini takip eden birkaç on yıl içerisinde bile- rastlamak pek mümkün değildir. Bu alanda Edhem Efendi örneğini takip eden istisnai bir Osmanlı talebesi olarak Derviş Efendi (1817-1882) dikkat çekmektedir. İleride “Kimyager Derviş Paşa” olarak şöhret bulacak olan bu zat, Mühendishâne talebesi iken, 1835 yılında Avrupa'ya tahsil yapmak için gönderilmiştir. İlk olarak İngiltere'ye gitmiş; ancak bir süre sonra Fransa'ya gelerek, tıpkı Edhem Efendi gibi Paris Madencilik Okulu olan Ecoles des Mines'te ihtisas yapmıştır (Artel, 1940: 498-501).

Osmanlı madenciliğinin gelişmesinde önemli hizmetleri görülecek olan genç Osmanlı mühendislerinden Edhem Efendi'nin daha memleketine dönmeden bu alanda bazı katkılarda bulunduğunu arşiv taraması sırasında elde edilen belgelerin tahlilinden çıkarmak mümkündür. Şöyle ki; 1838'de maden meclisinin de kurulmasıyla, bu alanda gelişme kaydetmek isteyen Osmanlı Devleti, yeni mezun Maden Mühendisi Edhem Efendi'nin vasıtasıyla Avrupa'dan maden nünuneleri satın almıştır. Konunun uzmanı olarak Edhem Efendi, söz konusu nünunelere ilaveten madencilikle ilgili bir takım asrî araç-gereçler ve kitaplar da satın almış ve İstanbul'a göndermiştir. Konuyla ilgili 7 Mart 1839 tarihli arşiv belgesinde belirtildiğine göre bu araçların toplam masarifi olan 1403 Frank tutarındaki polişe Paris Sefiri tarafından hükümete gönderilmiştir (HAT, 1238: 48162-U).

Mühendis Edhem Efendi'nin Avrupa'nın Muhtelif Maden Bölgelerindeki Stajı (1838- 1839)

Başarılı bir eğitimin ardından Paris Maden Okulu'ndan mezun olan Edhem Efendi, ülkesine hemen dönmek yerine bir müddet daha kalmayı tercih etti. Bu tercihin asıl nedeni ise; söz konusu okulda görmüş olduğu teorik-teknik eğitimin ardından Avrupa'nın maden bölgelerini bizzat ziyaret ederek; bir tür mesleki staj yapmaktı. Böylece bir maden mühendisi olarak; madencilik alanındaki en son gelişmeleri ve işleyişi yerinde görme imkânından faydalanacak, mesleği ile ilgili pratik yapma şansını kullanmış olacaktı. Teorik eğitimin ardından diplomasını alan bir öğrencinin bir dönem de staj

yapması Paris Maden Okulu'nun geleneğinde bir zorunluluktan aslında. Dolayısıyla mezuniyetin hemen sonrasında her aday mühendis gibi Edhem Efendi'nin de bu mecburi hizmeti yapması gerekiyordu.

Yaklaşık olarak altı aylık bir süreye tekabül eden mezuniyet sonrası staj dönemi, Maden Okulu'nun görevlendirdiği bir hocanın (üstad) gözetiminde yapılmakta idi. Bu stajın ardından hazırlanan ve okula sunulan raporun ardından başarılı olarak değerlendirilmiş olanların aday mühendislikleri kaldırılır ve mühendislik mesleğine asaleten kabul edilirdi.

Meslekî stajını yapmak ve gerçek bir mühendis olmak isteyen Edhem Efendi, okul idaresi kanalıyla, bir süre daha Avrupa'da kalmak için Osmanlı Hükümeti'nden izin istedi. Osmanlı Arşiv belgeleri arasında bulunan, biri Fransızca diğeri de onun Türkçe tercümesi –eklerde yer verdiğimiz- olan iki belge doğrudan konuyla ilgilidir (HAT, 661: 32260-F-G).

Edhem Efendi'nin üstâdı, ya da bir başka ifade ile danışman öğretmeni staj çalışması çerçevesinde hangi maden bölgelerini gezeceklerini ve bu buralarda tek tek ne kadar kalacaklarını belirtmiştir. Bir bakıma "staj programı" sayılabilecek bu çalışma takvimi, Bâbîâlî'nin bilgisine sunulmuştur. Buna göre, Belçika'nın başkenti Brüksel'de yirmi gün ve Lüksemburg'da on gün kaldıktan sonra Belçika-Lüksemburg-Almanya üçgeninde yoğunlaşan maden ocakları ziyaret edilecektir. Staj programının en son durağı ise Berlin olacaktır. Genç aday mühendis Edhem Efendi'nin danışmanı, staj programı için ön görülen toplam sürenin beş ay iki günlük bir süre olacağını belirtmiştir.

Sözü edilen iki belge dikkatle incelenirse; Edhem Efendi'nin sadece maden ocaklarını gezmekle yetinmediği, aynı zamanda Avrupa'nın birçok büyük şehrinde madencilik eğitimi veren okulları da incelediği anlaşılmaktadır. Böylece Sanayileşme devrinin ilk yoğun aşamasına girmiş olan Avrupa'da sanayileşmeyi sağlayan lokomotif enerji kaynağı durumundaki madenciliğin gelişimini yerinde inceleyen Edhem Efendi, bu alandaki en son teknolojik bilgilerle donatılıyordu.

Aslında Osmanlı Hükümeti, talebelerin Avrupa'da çok fazla kalmalarına taraftar değildi. Mehmet Ali Paşa krizinin yeniden yükseldiği ve bir savaşın kaçınılmaz hale geldiği 1839 yılı başlarında seraskerlikten Paris Sefareti'ne gelen yazıda "tekmil-i fûnûn ile kesb-i mahâret edenlerin", bir başka deyişle okulundan mezun olanların gerekli alanlarda istihdam olunmaları için derhal gönderilmeleri isteniyordu.

Hükümetinden gelen bu istek doğrultusunda hareket eden ve çoğu askerî eğitim görmüş olan talebeleri İstanbul'a gönderen Paris Sefiri Ahmet Fethi Paşa, yazdığı 27 Mart 1839 tarihli bir takrirden Edhem Efendi'nin mezuniyet sonrası eğitim durumundan kaynaklanan özel durumunu açıklayarak onun için ek süre istedi. Bu yazısında Edhem Efendi'nin Avrupa'nın muhtelif maden bölgelerine yapacağı eğitim gezisine ilişkin ayrıntılı bir izahat veren Paris Sefiri, bu gezi için 1750 Frank tutarında bir harcırah temin etmiştir (HAT, 1238: 48162-U).

Sonuçta, Bâbîâlî'nin izin vermesi üzerine 1839 yılının ilkbaharından başlayarak yaklaşık beş ay boyunca geçen zaman zarfında Edhem Efendi, stajını başarı ile tamamlayıp, danışmanının gözetiminde onunla birlikte Paris'e döndü. Sicil belgesindeki ifade ile söyleyecek olursak, "mühendislik ve sanayide tatbikatını müşâhede etmek üzere Avrupa'nın cihet-i muhtelifesinde seyahat" etmiş oldu. Ne var ki, Avrupa'da çok iyi eğitim görmüş Maden Mühendisi Edhem Efendi'yi Osmanlı İmparatorluğu gibi madenciliği birkaç yüzyıl öncesinden kalma ilkel ve devletçi metotlarla yapan bir memlekette nasıl bir görevin beklediği konusu kocaman bir soru işaretinden ibaretti. Osmanlı memleketinde madencilik konusunda eğitim veren veya bu alanda araştırmalar yapan tek bir kuruluş dahi yoktu (Tızlak, 1997: 10 v.d.).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin başkentinden Avrupa'ya Müslüman kesimden öğrenci gönderilmesine yönelik ilk ciddi icraatlar ancak 1830'lardan itibaren yaşanmıştır. Bu modernleşme hamlesinin baş mimarı olan Sultan II. Mahmud, muhtemelen gelebilecek tepkilerden ötürü ilk olarak Serasker Hüsrev Paşa üzerinden böyle bir icraata yarı resmi yoldan başlamıştır. Bu ilk yarı-resmi girişim başarıya

ulaştıktan kısa bir süre sonra, bu kez doğrudan devlet kanalıyla, resmi yollardan daha kalabalık öğrenci kabileleri Avrupa'ya gönderilmiştir.

Makalemizin esas kahramanı olan Edhem Efendi, Hüsrev Paşa'nın konağındaki çocukların en zeki olanlarından biridir ve bu zekâsının ödülünü kendisi gibi zeki üç çocukla birlikte Paris'e eğitime gönderilmekle almıştır.

Edhem Efendi, -Mısır'daki benzer örnekleri saymazsak– Batı'da teknik eğitim diploması alan ilk Müslüman – Türk gençleri arasındadır. Çağdaş anlamda tarihimizin ilk jeoloji mühendislerinden biri sayılır. 1831 -1839 yılları arasında gördüğü sıkı bir eğitimin ardından başarıyla mezun olmuş ve ülkesine dönmüştür. Osmanlı modernleşmesinin en çarpık yönlerinden biri dünya standartlarında ileri öğrenim görmüş kişileri, yurda dönüşlerinde, yeteneklerine ve meslekî bilgilerine uygun istihdam edememesidir. Ayrıca modernleşme konusunda kararlı ve devamlı bir devlet politikasının bulunmayışı Edhem Efendi eğitimi, donanımlı gençlerin bilgi ve yeteneklerini devlet yararı için kullanma imkânlarını kısıtlamıştır.

Edhem Efendi, yurda dönüşünden kısa bir süre sonra siyasi ve askerî pozisyonlarda görevlendirilmiştir. Bu alanlarda herhangi bir ihtisası olmadığından ön plana çıkamamıştır. Osmanlı Devleti'nin birçok bakımdan modernleşme çağı olan Tanzimat Dönemi'nin başlarında İstanbul'a dönen Edhem Efendi ve diğer arkadaşlarının, yukarıda belirtilen olumsuzluklara rağmen, yine de Osmanlı Devlet yönetiminin modernleşmesine kısmi de olsa katkılar sağladıkları aşikâr bir gerçektir.

Nitekim -her ne kadar çalışmamızın kapsamı dışında olduğundan dolayı işleyemesek de- Edhem Efendi, Sultan Abdülmecid'in mabeyninde danışmanlık yapacak ve paşalık mertebesine erişecektir. Ondaki sonraki dönemlerde de Tanzimat'ın neredeyse bütün üst kurullarında yer alacak, birçok nazırlığa getirilecek ve en nihayetinde 1877'de Sultan Abdülhamid'in sadrazamı olacaktır. 1893'te vefat edene dek, padişah tarafından sözü dinlenen, önemsenen bir devlet adamı vasfını koruyacaktır.

KAYNAKÇA

Arşivler ve diğer Resmî Yayınlar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Cevdet Askeriye (C.AS..)

Cevdet Maarif (C. MF.)

Dahiliye Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi (DH SAİDd...)

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT)

İrade Dahiliye (İ. DH.)

İrade Hariciye (İ. HR.)

Archives de l'École des Mines, Registre des élèves, 178, Paris.

Düstûr, Birinci Tertip, c.1-6, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1289.

Almanach Royal Et National, Paris, 1837.

The Missionary Herald, Vol.XXIX, No:9, Boston, September 1833.

Sürelî Yayınlar

Ceride-i Havâdis

Takvim-i Vekâyi

İkdâm

Kitaplar ve Makale ve Tezler

Akün, Ö. F., (1989), "Ahmed Vefik Paşa", *DİA*, c.2, İstanbul.

- Armaoğlu, F., (1997), XIX. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), TTK yay., Ankara.
- Artel, T., (1940) "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- Avşaroğlu, N., (Aralık, 2001) "Meslek mi? Tutku mu?", *Madencilik Bülteni*, S. 62.
- Barbet, J. F., (1840), *Renseignements sur l'importance donnée par le Gouvernement Turc à l'éducation des Jeunes Musulmans élevés en France*, Paris.
- Çelik, Y., (2005), *Hüsrev Mehmet Paşa'nın Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri (1756-1855)*, (Yayımlanmamış Dr Tezi), İÜ SBE, İstanbul.
- Daubrée, G. A., (07.1893), "Nécrologie Edhem Pacha", *Association Amicale des élèves de l'école Nationale Supérieure des Mines, Bulletin Mensuel*, n.7.
- Debidour, A., "Edhem Pacha", *La Grande Encyclopedie*, Tome: 15.
- De Kay, J.E., (2009), *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, çev. Serpil Atamaz Hazar, ODTÜ Yay., Ankara.
- Dursun, A. H., (Ekim 1995), "19. Yüzyılda Adam Yetiştirmede Hâneğî- Himâye Usûlü" *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl:25, S.4.
- Eldem, E., (Ekim 2006), "Fransa'ya Eğitime Gönderilen Sadrazam İbrahim Edhem", *Popüler Tarih*, s. 74.
- , (2010), *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul.
- Es, H. F., (2009), *Tanımadığımız Meşhurlar*, (Haz.) Selçuk Karakılıç, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Esad, M. E., (2000), *Vak'ânüvis Es'ad Efendi Tarihi*, nşr. Ziya Yılmaz, OSAV yay., İstanbul.
- Eyice, S., (1956), "Bir Fransız Gizli Ajanı Amedée Jaubert", *Türk Yurdu*, s. 255- 256, İstanbul.
- , (2001), "Pierre Amédée Jaubert", *TDVİA*, c.23, İstanbul.
- Findley, C. V., (1996), *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, TVYY, İstanbul.
- İnal, İ. M. K., (1957), *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 2. bs., IV. Cüz, Maarif Basımevi, İstanbul.
- İnalçık, H., (1979), "Khosrew Pasha", *Encyclopedia Islam*, (New Edition), Leiden, v. 5
- , (1997), "Hüsrev Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c. V, MEB, Eskişehir.
- , (1999), "Hüsrev Paşa", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c.19, İstanbul.
- Jaubert, P.A. (1835) "Constantinople en 1830", *Journal Asiatique*, Janvier, s.55-69; Février, s.137-151, Paris.
- Kahya, E., Kahya, "Fransa'da ihtisas yapmış olan Türk hekimlerinden bazıları", *AÜDTCF*, c.31, S.1-2.
- Karahan, A. (2010), *Edhem Paşa Konağı: Rekonstrüksiyon Projesi ve İrdelenmesi*, İTÜ FBE (Yayımlanmamış YL Tezi), İstanbul.
- Koçer, H. A., (1991), *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul.
- Kuran, E., (1986), "İbrahim Edhem Pasha", *EI*, v. III, p.993, Leiden.
- Lewis, B., (2000), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara.
- Lutfi, A., (1999), *Vakanüvis Ahmet Lutfi Efendi Tarihi*, Haz. Ahmet Hezarfen, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Memduh, M. P., (1328), *Evsât-ı Südür*, İzmir Vilayet Matbaası, İzmir.
- Ortaylı, İ., (2004), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yay., 17.bs., İstanbul.
- Pakalın, M. Z., (1942) *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, c.2, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul.
- Radot, R. V., (1900), *La Vie de Pasteur*, Paris.

Sakaoğlu, N., (2008), *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, 4.bs., Oğlak Yayınları, İstanbul.

Seyitdanlıoğlu, M., (1999), *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, 2.bs., TTK Yay., Ankara.

Sezer, H., (2001), "Tanzimat Döneminde Avrupa Şehirlerine Gönderilen Öğrenciler", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi, (İstanbul, 12-15 Nisan 1999), Tebliğler*, Derleyen, Hidayet Yavuz Nuhoglu, İstanbul.

Süreyya, M., (1996), *Sicil-i Osmani*, 6 cilt, Haz. Nuri AKBAYAR, İstanbul.

Şişman, A., (1999), "XIX.yüzyılda Avrupa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri", *XII. TTK Bildirileri Kitabı*, c.3, Ankara.

---, (2004), *Tanzimat Döneminde Fransa'ya gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, TTK Yay., Ankara.

Tayyazade, A., *Tarih-i Ata*, 4 cild.

Tızlak, F., (1997), *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, TTK Yay., Ankara.

Vapereau, G.,(1865), *Dictionnaire Universel des Contemporains Contenant Toutes, les Personnes Notables de la France et des pays étrangers*, c.1, Hachete et Cie, Paris.

Ubicini, J.A. *1855'de Türkiye*, 1. cilt, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, No:98.

Zürcher, E. J.,(2000), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim yay., 7.bs., İstanbul.

Elektronik Kaynaklar

<http://correspondancefamiliale.ehess.fr/document.php?id=5206> (30.04.2011).

<http://www.mines-paristech.fr/Ecole/Histoire/> (04.10.2014).

EKLER

Ek.1. Avrupa'ya tahsil için gönderilen ilk talebe-i Osmaniye (*İkdam*, Nu:6154, 10 Nisan 1914)

Ek.2. Edhem Efendi'nin Avrupa'daki Maden Bölgelerinde Yapacağı Staj Çalışmasına İlişkin Belge (BOA, HAT 661/32260-F).

ادھم افندی نے اپنے لئے اولادہ بروکسل نام شہر پر کئی کونہ قدر اقامت و بعدہ لوکسمبورگہ غزیمتہ اور اورڈی
اسنادی طرفہ نہ ویریلوہ تعینامہ نہک ترجمہ سیدر

بلجیقا پای تختی اولادہ بروکسل نام شہر پر کئی کونہ قدر اقامت و بعدہ لوکسمبورگہ غزیمتہ اور اورڈی
اور کونہ قدر اقامت ابرجیکدر و کد مذکورہ مابین قریبی قولونیا نام شہر پر غزیمت ابرجک اشو
اور شہر معدنی کثرت اوزج اولیٰ حبیبہ بونڈر ایلی کونہ قدر اقامت لازمہ رند بعدہ ہس القنرال
نام ولایتہ کیدوب واندہ رض و سٹالیا داخلہ اولادہ مانستہ غزیمتہ اونوز کونہ قدر اقامتہ صکرہ
ماخذ سیدر نام شہر دارہ رنہ کذلک اور اورڈی اونوز کونہ اقامت ابرجیکدر واندہ رض مانسقدار ایلی
داخلہ لہال نام شہر غزیمت ابرجک اونوز کونہ اقامتہ صکرہ پریہ جاننہ کبرجیکدر برصورتہ مور ایلیک
الوامہ ویرویہ یا شہرینہ سیدر و بیستی مدقی بسج ماہ و ایلی کونہ دیک اولادہ